

नीलपु

नीलव

नीलट

इति जेमिनिभारते आश्वमेधिके पञ्चणि १५
अध्यायः ॥ नीलध्वजाविश्रुते, चि ॥
नीलनिर्गुह्यो, स्त्री, (नीला निर्गुह्यो ।) नील-
सिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलनिर्घासकः, पुं, (नीलः निर्घासो यस्य ।
कम् ।) नीलासनट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लण्यवर्णनिर्घासकः ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्ममिव ।) अन्वकारः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ लण्यवर्णकर्मसञ्च ॥
नीलपत्रं, स्त्री, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इन्दी-
वरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्णपत्र-
युक्ते, चि ॥
नीलपत्रः, पुं, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुण-
द्वयम् । अस्मत्कट्टकः । नीलासनट्टकः ।
दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्मम् ।) नीलकमलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म-
धारयः ।) गोजातिविशेषः । यथा,—
“गवां जातिन्तु वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना हिज्ज ! ।
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी शुक्लपिङ्गला षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला ॥
सप्तमी चित्रपिङ्गला अष्टमी वसुदेहिनी ।
नवमी श्वेतपिङ्गला दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
तादृशास्तेऽप्यनङ्गाः कपिलास्तु प्रकीर्तिताः ॥”
इति बृहद्भूमिपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
नीलपिच्छः, पुं, (नीलं पिच्छं यस्य ।) श्वेतपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) लण्यवर्ण-
पुनर्नवाश्लोकम् । नीलगदपक्षोया इति हिन्दी
भावा । तत्पर्यायः । नीलारं श्लामां लण्यार्या
४ नीलवर्षाभूः ५ । अस्या गुणाः । तित्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । हृदोग-
पाण्डुश्वययुष्मासवातकफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नीलपुष्पं, स्त्री, (नीलं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलश्च तत् पुष्पचेति ।)
नीलवर्णकुसुमञ्च ॥
नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृङ्ग-
राजः । नीलान्धानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) विष्णु-
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पिका, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) कप ।
कापि अत इत्वम् ।) असती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥
नीलपुष्पी, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) डीङ् ।
नीलपुष्पा । इति रत्नमाला ॥ (शिफालिका ।
तत्पर्यायो यथा,—
“नीलपुष्पी तु निर्गुह्यो शिफाली सुवहा
च सा ॥”

अतसी । तस्याः पर्यायो यथा,—
“अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमाचमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नीलफला, स्त्री, (नीलं फलं यस्याः ।) जम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलभृङ्गराजः, पुं, (नीलो भृङ्गराजः ।) नील-
वर्णभृङ्गराजः । नीलकेशरिया इति नील-
भेगरिया इति च भावा । तत्पर्यायः । महा-
भृङ्गः २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः
५ श्लामलः ६ । अस्या गुणाः । तित्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरज्जनत्वम् । कफा-
मश्रोपश्लेष्मनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) खड्गमन्त्रात-
मणिः । तत्पर्यायः । मसारः २ । इति हारा-
वली ११४५ ॥ अस्य विवरणं नीलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माधवः ।
नीलपञ्चतस्यो माधवो वा ।) विष्णुः । जग-
न्नाथः । यथा,—
“प्रथितोऽहं हरिं ब्रह्मचर्यं नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत्सुपतितं वार्तां मेध्यामि सोऽप्यहम् ॥”
इत्युक्तलखण्डे ७ अध्यायः ॥
नीलमासः, पुं, (नीलो नीलवर्णो मासः ।) राज-
मासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलमीलकः, पुं, (नीलमीलं नीलवर्णमिमीलन-
मस्यस्येति । नीलमील + ठन् ।) खद्योतः । इति
शब्दमाला ॥
नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीला नीलवर्णा मृत्तिकेव ।)
पुष्पकासीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लण्य-
वर्णमृत्च ॥
नीललोहं, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीललोहितः, पुं, (नीलश्चासौ लोहितचेति ।
“वर्णो वर्णेन ॥” २ । १ । ६६ । इति सुमासः ।
नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेर्जातिस्वामी ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ । (यथा,
कुमारः । २ । ५७ ।
“संयुगे संयुगोर्न तसुदन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादते निवृत्तस्य नीललोहितरेतसः ॥”)
चैत्रं मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यान्मृत्योर्गतमहीश्वरैः ।
ज्ञात्वा त्रिसन्ध्यां रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥”
इति मासकृत्ये बृहद्भूमिपुराणम् ॥
कल्पविशेषः । इति महाभारतम् ॥ अस्य विवर-
णं कल्पशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ नीलरक्तमिश्रवर्णश्च ॥
नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।)
भूमिजम्बुः । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥
नीलवर्षाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्षाभूः ।)
नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ लण्य-
मेके, पुं ॥

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वन्दा-
कम् । इति रत्नमाला ॥
नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) श्वने-
श्वरः । इति हारावली १२२ । (बलरामः ।
परिधयनीलवस्त्रादस्य तथात्वम् ।) नील-
वस्त्रयुक्ते, चि ॥
नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) बलरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १३६ । (नीलं वस्त्रम् ।)
नीलवर्णवसने, स्त्री । यथा,—
“स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दृश्यति ।
नीलीवस्त्रं न स्मृशेच्च नीलीमनिरयं व्रजेत् ॥”
इति मारुते प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्य-
पुराणम् ।
“शृणुष्वेति महाबाहो ! नीलीरक्तस्य धारणात् ।
वाससो गन्धशार्दूल ! गदतो मम कृतज्ञशः ॥
पालनाद्विक्रयाच्चैव उदृष्टैरुपजीवनात् ।
पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥
गीलीरक्तेन वस्त्रेण यत् कर्म कुरुते हिज्जः ।
स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पिबितपर्णम् ॥
यथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कपिदिप्रस्तु धारयेत् ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमघ्नाते । घ्नाते तु दैगुण्यम् । अत्रापवादः ।
नीलीवस्त्रधारावापकत्वः ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दृश्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) श्वने-
श्वरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते
चि । यथा, हरिवंशे । २२ । ४३ ।
“श्रीमत्सुखस्तिकच्छर्द्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥”)
नीलवृद्धा, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृद्धा ।)
नीलवृद्धा । नीलवर्णवृद्धा इति भावा । तत्-
पर्यायः । अजान्त्री २ नीलपुष्पी ३ अति-
लोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“नीलपुद्गरसस्तेलसिन्धुकाञ्जिकसंयुतः ।
कटुणं पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते कर्णरोगाधिकारे ॥)
नीलवृद्धः, पुं, (नीलो वृद्धः ।) वृद्धप्रभेदः । तत्-
पर्यायः । नीलः २ वालारिः ३ श्रोफनाशनः ४
नरनामा ५ नखवृद्धः ६ नखालुः ७ नरत्रियः
८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनानाश्वयु-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृन्तकं, स्त्री, (नीलवर्णं वृन्तं यस्य ।) कम् ।
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृषः, पुं, लण्यवर्णवृषः । वृषविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“लोहितो यस्तु वर्णेन सुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥”
इति सुहितसम् ॥